

RECENZIE

Juraj Pavúk – Aneta Bakamska: Die neolithische Tellsiedlung in Gălăbniț. Mit einem Beitrag von Elka Christova Anastasova. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Band 91. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2021. 435 strán. ISBN 978-3-7001-8557-4, ISSN 0065-5376.

Predložená štúdia je rozdelená do pätnástich číslovaných kapitol, z ktorých posledné tri predstavujú súhrn v troch jazykoch (nemeckom, anglickom a bulharskom), zoznam nálezísk a literatúry. Knižná publikácia podrobne analyzuje výsledky archeologického výskumu neolitického tellového sídliska v Gălăbnițu, ktorý sa v rokoch 1980–1993 uskutočnil v rámci bulharsko-slovenskej vedeckej spolupráce. Nálezisko v Gălăbnițu, ktoré leží zhruba 20 km južne od Perniku (mapa 1; s. 22), sa nachádza v údolí Struma v západnom Bulharsku. Na významné postavenie, aj so stručným načrtnutím priebehu jednotlivých výskumných sezón, neolitického sídliska pre neolitizáciu Európy v 6. tisícročí poukázali v predslove aj obaja vydavatelia.

V prvej časti publikácie je podrobne opísaný priebeh výskumných sezón a zachytená stratigrafia tellového sídliska. Jednotlivé druhy inventára (keramika, oltárik, antro- a zoomorfné nádoby, nástroje a ozdoby) skupiny Gălăbniț a starčevskej kultúry sú opísané a typologicky, ako i kultúrno-chronologicky klasifikované. Zvláštna pozornosť bola venovaná aj kultúrno-genetickému prepojeniu medzi inventárnymi celkami skupiny Gălăbniț a samotnou starčevskou kultúrou. V druhej časti sa obaja autori venovali definovaniu, periodizácii a hodnoteniu genézy protostarčevskej a starčevskej kultúry. Vo svojich záveroch vychádzajú z čiastkových analýz, pozorovaní a poznatkov získaných nielen zo sídliska Gălăbniț, ale aj skúmaných lokalít v údolí Struma. Do celkového vyhodnotenia širších vzťahov zahrnuli významné náleziská zo susedných regiónov, ale aj lokality z oblasti západnej Anatólie. Súhrnne sa dá povedať, že poskytli kritické zhodnotenie dovtedy publikovaných názorov a predložili nový pohľad hodnotenia a interpretáciu nálezových fondov vo vzťahu k súvekým kultúram.

Hneď v úvodnej kapitole podávajú autori podrobný geografický opis územia v povodí rieky Struma, kde neolitické sídlisko leží na južnom okraji náhornej roviny. Samotná lokalita bola zachytená pri zemných prácach súvisiacich s reguláciou rieky Blato. Ako sa prieskumom ukázalo, nálezy keramiky sa koncentrovali na elipsovitej vyvýšenine s rozmermi 150 × 140 m. Avšak samotné tellové sídlisko bolo rozpoznané až počas zemných prác, a to vo výkope kanála, ktorým vznikol rez sídliskom. Podrobne je priblížený počiatok a dôvod realizácie zisťovacieho výskumu v rokoch 1978 a 1979. Sled jednotlivých sezón systematického výskumu realizovaného od roku 1980 zachytáva v stručnej podobe všetky dôležité informácie ohľadne situovania a veľkosti sond (plán 1), o odkrytých objektoch a zachytených stavebných horizontoch. V roku 1993 bol v sonde WS iba čiastočne preskúmaný IV. stavebný horizont, pretože jeho časť sa nachádzala už pod úrovňou spodnej vody, čo bol dôvod ukončiť výskum tellového sídliska. Na hustotu osídlenia v období protostarčevskej a starčevskej kultúry v oblasti hornej Strumy a v susedných

regiónoch poukazuje zoznam nálezísk (mapa 1), ktorý je doplnený o niektoré základné informácie. Pre pochopenie širších vzťahov sú na mapových podkladoch vyznačené náleziská protostarčevskej a starčevskej kultúry aj z územia mimo údolia Strumy (mapa 3–5).

Priebeh vývoja zástavby na sídlisku bol, na základe doložených zvyškov domov zachytených v profiloch, členený do stavebných a obytných horizontov. Vrchné sídliskové vrstvy boli výraznejšie porušené činnosťou v mladších obdobiach. V priebehu výskumu bolo odlišených jedenásť obytných, stavebných horizontov, ktoré boli číslované odspodu. Prvých päť horizontov (I–V) patrilo skupine Gălăbniț a horizont VI obsahoval už nálezy neskorej fázy skupiny Gălăbniț. V stavebnom horizonte VII sa vyskytli nálezy skorej fázy starčevskej kultúry reprezentované bielo a vínovočervenou maľovanou keramikou. Čierne maľovaná keramika klasickej fázy starčevskej kultúry bola zastúpená v silne porušenom stavebnom horizonte VIII, v ktorom sa zachytili iba nekompletné zvyšky pôdorysov domov. Obdobná situácia bola aj v horizontoch IX a X, patriacich starčevskej kultúre. Aj v nich sa, obdobne ako v horizonte VIII, doložili iba časti pôdorysov domov. Nálezy z posledného, XI. stavebného horizontu, poskytli neúplné časti pôdorysov domov, ktoré na základe nálezov boli zaradené do stredného neolitu. Typologický rozbor keramiky umožnil stavebné horizonty začleniť do dvoch hlavných chronologických, kultúrnych období – protostarčevskej skupiny Gălăbniț a starčevskej kultúry. Presnejšie datovanie, nielen jednotlivých stavebných horizontov, ale i zachytených stavieb narážalo na ťažkosti, keďže k dispozícii bolo iba málo uzavretých nálezových celkov. Autori zároveň konštatujú, že medzi uvedenými tromi typmi maľovanej keramiky na sídlisku v Gălăbnițu nie sú žiadne ostro definované stratigrafické hranice.

Hrnčiarska produkcia zo sídliska v Gălăbnițu bola definovaná na základe hodnotenia zaužívaných kritérií používaných pri typologickej analýze keramiky. Pri jej podrobnom hodnotení (ide o najrozsiahlejšiu kapitolu publikácie) bolo zámerom pre tri úplne odlišne maľované tvary nádob skupiny Gălăbniț a starčevskej kultúry hľadať a odlišiť tie rozdiely, ktoré z pohľadu technologicko-typologického odrážajú zmeny maľovania keramiky. Štatistika keramiky skupiny Gălăbniț nevykazuje výrazne rozdielne zastúpenie pokiaľ ide o hrubo-, stredne- a jemne- (táto skupina je ešte rozdelená na leštenú a bielo maľovanú keramikou) upravený povrch nádob (obr. 7). Hlavným princípom triedenia keramiky do troch vyššie uvedených skôr technologických skupín bola teda povrchová úprava keramickej hmoty, z ktorej boli nádoby vyhotovené. Vedúcim tvarom bielo maľovanej jemnej keramiky je dvojkónická nádoba. Rozdielne tvarované nôžky sú sledované pri misách (typ A1 a A2), pohároch (typ B) a kalichoch (typ C). V tejto keramickej skupine sa objavuje aj nádoba s hrdlom (typ D) a kónická miska (typ E). Skupina nádob, bez červeného povlaku, bola označená ako jednofarebná leštená jemná nemaľovaná keramika, v hodnotenom súbore ju zastupovalo sedem typov. Popri červeno engobovanej a bielo maľovanej keramike sa objavuje aj jemná monochrómna keramika s lešteným povrchom. Podľa tvaru nádob bolo možné vyčleniť sedem keramicých tvarov.

Nádoby s rozdielne hladkým alebo vyhladeným povrchom, ktoré predstavovali tretinu keramického inventára skupiny Gäläbnik, vykazujú jedenásť typov. Spomedzi nich akurát misky tvoria sedem variantov. Percentuálne najpočetnejšie je zastúpená hrubá keramika (vyčlenené typy A–F), ktorá sa vyznačuje drsným povrchom nádoby. Na keramike tohto typu sa uplatňuje výzdoba pozostávajúca s odtláčkov prstov a plastických pások.

Obdobne bola rozdelená aj keramika starčevskej kultúry, i keď podrobnejšie je opísaná iba kategória jemnej keramiky. Pri skupine nádob s hrubo a stredne upraveným povrchom sa nezískali nálezy z uzavretých celkov. Na území rozšírenia starčevskej kultúry sú charakteristické tri druhy maľovania jemnej keramiky, ktoré umožňujú jej chronologické zaradenie. Biele vzory sa prevažne uplatňujú na dvojkónických nádobách skorého stupňa starčevskej kultúry. Vínočerveno alebo červeno maľovaná keramika sa na sídlisku v Gäläbniku vyskytuje od VII. stavebného horizontu, v ktorom bola doložená spolu s bielo maľovanou keramikou. Z typologického hľadiska bol vyčlenený pohár s nôžkou (typ A), kalich s plnou nôžkou (typ B), tenkostenná nádoba s hrdlom (typ C), väčšia nádoba (typ D), kónická miska (typ E) a veľká hrncovitá nádoba (typ F). Početnejšiu typologickú škálu predstavuje čierno maľovaná keramika starčevskej kultúry reprezentovaná pohárom na nôžke (typ A1-2 a B1-2), kalichom (typ C), fľaškovitou nádobou (typ D), nádobou s hrdlom (typ E1-2), dvojkónickou nádobou (typ F) a miskou (typ G1-3).

Keramický inventár skupiny Gäläbnik a starčevskej kultúry tvoria aj zvláštne výrobky z hliny, ktoré na základe tvarovej analýzy nie je možné priradiť k niektorému z vyššie uvedených keramických tvarov. Ide o guľovité nádoby s kónickým hrdlom stojace na troch alebo štyroch horizontálne prevítaných nôžkach. Tento typ keramiky je doložený zo sídliskových horizontov skupiny Gäläbnik. Z ďalších keramických tvarov sú zastúpené štvorhranné nádoby zachytené vo vrstvách starčevskej kultúry. Doložené sú aj nádoby v tvare kocky, pokrievky, šálky s uškom a cedidlo. Keramický náplň skupiny Gäläbnik spestruje antropomorfná nádoba s vyobrazením tvárovej časti na hornej polovici dvojkónicky tvarovaného tela.

Na sídlisku v Gäläbniku tvorí početnú skupinu predmetov vyhotovených z hliny, vyše 120 exemplárov, antropomorfná plastika. V rámci skupiny Gäläbnik boli vyčlenené dva (typ A a typ B) a v starčevskej kultúre štyri (typy C, D, E a F) varianty figurálneho stvárnenia. Zo sídliskového horizontu IV, patriaceho skupine Gäläbnik, pochádza zoomorfná nádoba zdobená bielo maľovaným ornamentom v tvare špirály. Zvieraciu plastiku ešte prezentuje aj 46 rôzne tvarovaných figúrok znázorňujúcich ovcu, kozu a býka. Podstatná časť hlinenej plastiky sa vyskytla v sídliskových horizontoch VIII–X. Na základe zachytenej stratigrafie tellového sídliska bol načrtnutý chronologický vývoj a typologická klasifikácia troj- a štvorhranných oltárikov, ktoré z hľadiska tvarového predstavujú viaceré typy a podtypy.

Druhá časť monografie je venovaná definovaniu, periodizácii, pôvodu, náplni, genéze a rozšíreniu starčevskej kultúry. Termín protostarčevská kultúra zaviedol do literatúry na základe výsledkov výskumu v Lepenskom Vire D. Srejvič. Podľa neho sa ukázalo, že v Lepenskom Vire IIIa sa objavujú tvary nádob, ktoré v období klasickej starčevskej kultúry (Lepenski Vir IIIb) boli neznáme. Podľa nálezísk s bielo maľovanou keramikou, ktorá bola považovaná za

staršiu ako klasickej fázy starčevskej kultúry, sa M. Garašanin pokúsil stanoviť stupeň Starčevo I. Vymedzil ho od protostarčevskej kultúry stanovenej D. Srejvičom, hoci bola definovaná minimálne ako súveková. Aj keď základné členenie protostarčevskej kultúry je stále platné, ojedinelo sa objavili aj nové interpretácie venované stratigrafii alebo klasifikácii keramiky.

Odkrytím skupiny Gäläbnik s typickou bielo maľovanou keramikou bolo preukázané úzke prepojenie s klasickej fázou starčevskej kultúry. Zároveň bol doložený aj prvý výskyt červeno maľovanej keramiky. Preukázaný je tak miestny vývoj od skupiny Gäläbnik ku klasickej starčevskej skupine, ktorý musel prebehnúť bez akýchkoľvek vplyvov z oblasti Dunaja alebo údolia Moravy. Obe územia sú označované ako centrálna oblasť rozšírenia starčevskej kultúry. Skupina Gäläbnik susedí na severe so skupinou Slatina, na západe so skupinou Anzabegovo-Vršnik I a na juhu so skupinou Nevestino (mapa 4).

Problematickou chronológiou, definovaním keramickej náplne, ale aj vznik a pôvod starčevskej kultúry výrazne ovplyvnili nové poznatky získané výskumom. Napriek úzkemu kultúrno-genetickému prepojeniu protostarčevskej a starčevskej kultúry sa vo viacerých rovinách objavili argumenty, že ide o dve oddelené kultúrne jednotky, ktoré sa od seba odlišujú. Autori však majú za to, že protostarčevská kultúra predstavuje kultúrny celok v oblasti stredného Balkánu (mapa 3), ktorý si ponechal isté regionálne odlišnosti pri postupnom procese vývoja do klasickej starčevsko-krišskej kultúry. Regionálne skupiny protostarčevskej kultúry (Anzabegovo-Vršnik I, Gäläbnik, Nevestino a Slatina) ponúkajú možnosti riešenia otázky vzniku samotnej starčevskej kultúry.

Územie rozšírenia starčevskej kultúry, príp. i starčevsko-krišskej kultúry sa zhoduje s výskytom jemnej keramiky s červeným a čiernym maľovaním, ale i bielo maľovanými nádobami a hlinenými oltárikmi. Vnútna chronológia klasickej fázy starčevskej kultúry je založená na výskyte jemnej červeno maľovanej keramiky, ktorá sa vyskytuje na viacerých náleziskách. Na viacvrstvových sídliskách sú iba výnimočne doložené, zachytené uzavreté nálezoové celky. Na základe vyhodnotenia nálezoových súborov boli pre oblasť juhozápadného Bulharska, údolia Vardar v Macedónsku, južnej Moravy a Kosova autormi práce vyčlenené zhodne tri časové horizonty – skorý, stredný a neskorý. V rámci priestorového rozšírenia starčevskej kultúry sa zaoberali aj územím pozdĺž Dunaja (zhodnotením keramiky a ornamentu skorého, stredného a neskorého stupňa samostatne pre oblasť západne a východne od Železných vrát), a v samostatnej pasáži venovali pozornosť aj počiatkom neolitu v tejto oblasti.

Vyhodnotenie výsledkov výskumu v Gäläbniku a porovnanie prameňov z viacerých neolitických nálezísk sledovaného regiónu poskytlo možnosť v širšom kontexte načrtnúť jednak genézu a vývoj neolitického osídlenia na hornej Strume a na Balkáne (kap. 11), ale aj predložiť návrh chronológie najstarších neolitických kultúr na Balkáne (kap. 12). Autori pripomínajú, že regionálne orientovaný výskum v jasne ohraničených oblastiach Balkánu naznačuje v priebehu dlhého časového úseku svojrázny kultúrno-genetický a chronologický vývoj. Vychádzajúc z uvedeného a na základe zosumarizovania procesov odohrávajúcich sa pri udomácnovaní sa neolitického spôsobu života na Balkáne a vývoja jednotlivých neolitických kultúrnych celkov, navrhli celý daný vývoj rozčleniť do

piatich kultúrnych a chronologických horizontov (horizont I až horizont V). Pri každom autormi vyčlenenom chronologickom horizonte je relatívna synchronizácia kultúrnych celkov podľa nálezísk, ktoré daný horizont reprezentujú. Jednoznačným, možno povedať podstatným výsledkom samotného výskumu tellového sídliska je rozpoznanie novej kultúrnej jednotky na strednom Balkáne – skupiny Gălăbniș, ktorá bola v nálezových súboroch doložená aj na iných lokalitách na hornej časti údolia Struma.

Ivan Cheben 

Príspevok vznikol s podporou grantového projektu 2/0075/21 agentúry VEGA „Sídlišková aglomerácia kultúry lineárnej v údolí Žitavy“.

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.69.16>